

Туранли Ф. Г. (Туранли Фергад Гардашкан Оглу)

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСМАНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ РУКОПИСНИХ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Значущість теми цього дослідження обумовлюється тим, що об'єктивне висвітлення історії України козацької доби потребує урахування відомостей, котрі містяться в турецьких рукописних документах. Варто зазначити, що в наш час нагальною потребою в українській та турецькій історіографії є відображення історії України її козацького періоду з урахуванням погляду ззовні, тобто залежно від ставлення до цих подій турецьких інтелектуалів та уряду Високої Порти. У цьому контексті учений-тюрколог Зекі Веліді Тоган писав про те, що сенсом історичної науки є дослідження “діяльності людини, її життя”¹. Суголосно з ним висловив свою думку інший турецький історик, Ільбер Ортайли, про те, що “однією з умов розвитку історіографії є спостереження за світовою історією, а також іншими народами та культурами”². Варто наголосити на тому, що взірцевим підходом до осягнення особливостей турецької історіографії є спадщина Омеляна Прицака, Ярослава Дашкевича, Галіла Іналджика та інших учених, які заклали основи відповідної методології дослідження українсько-турецьких взаємин на основі османсько-турецьких писемних джерел з огляду на формування концепції державотворення, а також розвитку українського сходознавства зокрема.

У вивченні подій минулого рукописні документи є важливим джерелом для об'єктивного висвітлення історії та встановлення зв'язку між минулим, теперішнім та майбутнім. У турецьких архівах, зокрема Османському державному архіві в Стамбулі, зберігається чимало документів, які містять важливу інформацію з

¹ Ahmet Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul*, 4-üncü Baskı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1985, s. 16, 18, 350 s.

² Ортайли Ільбер. Основні напрямки в османо-турецькій історіографії // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. – С. 203.

історії України козацької доби. Стосовно розвитку літописної традиції та архівної справи зазначимо, що період “золотої доби” історії Туреччини був часом активного розвитку в Османській імперії освіти та різних галузей науки. Зокрема, почався вищий етап розвитку османсько-турецької писемної традиції, на важливу складову якої перетворилися турецьке літописання та зберігання історичних документів у спеціально пристосованих для цього приміщеннях, які називали *خزینه اوراق* (*Hâzîne-i Evrâk*), тобто “місце зберігання документів” (висловлюючись сучасною термінологією, “османський архів”). Наприклад, в Архіві палацу Топкапи в Стамбулі, який вважають одним із найпотужніших сховищ рукописних документів з османсько-турецької історії, а також із всесвітньої історії, налічується понад 150 тисяч рукописних документів. Один із давніх документів, що зберігаються в його фондах, а саме *تملیکنامه* (*Temliknâme*), тобто лист-документ “Про надання права на власність”, датовано 1348 роком. Його написав турецький султан Орхан I Газі (роки правління: 1324–1362)³.

Зазначимо, що у фондах архівів і бібліотек Туреччини дотепер нами виявлено понад триста рукописних документів другої половини XVI – першої чверті XVIII століття, в яких є відомості з історії козацько-гетьманської України досліджуваної нами доби. Тому варто визначити чинники, які привернули увагу турецьких літописців зазначеної історичної доби до явищ і подій, що відбувалися у взаєминах між Високою Портою та Українською козацькою державою, що виникла у степовій смузі Нижнього Подніпров’я. Згідно з даними з книги-довідника названого архіву⁴, що вважається одним з найповніших у світі, а також із праць турецького історика та архівіста професора Юсуфа Халачоглу, в цьому архіві налічується приблизно 100 мільйонів окремих документів і 350 тисяч реєстрових книг (*Defterler*), які стосуються історії Туреччини османської доби (1299–1923 роки) і складають національну культурну спадщину Туреччини.

³ Yılmaz Öztuna, *Büyük Osmanlı Tarihi, Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Medenî, Kültür, Teşkilât ve San'at Tarihi*, 10 Cild, Altıncı Cild, İstanbul, 1994, s. 233; Devellioglu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçal, 11. Baskı, Ankara, 1993, s. 1074, 1195 s.

⁴ Sarıнай Y. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2010, 597 s.

Стосовно еволюції турецької писемності український тюрколог Григорій Халимоненко у своїй монографії “Історія турецької літератури” зазначив, що “Інформація про те, що давні тюрки мали свою писемність, спорадично з’являлася як у документах самих тюрків, так і в джерелах інших народів”⁵. Адже розвиток тюркської традиції написання текстів-документів з використанням різного письма та мов розпочався ще з часу виникнення та розбудови Османської держави. Ці безцінні документи зберігалися в скарбницях разом з найкоштовнішими речами. У вищезазначеній книзі-довіднику також йдеться і про те, що з 1921-го до 2008 року послугами зазначеного архіву скористалися 15 529 дослідників-тюрків і 4 882 учених із 76 країн світу. Найчастіше це були науковці зі США (580 осіб), Японії (167 осіб), України (від часу відродження її незалежності – 14 осіб), з Нової Зеландії (1 особа) та ін. Також слід підкреслити, що основні документи, котрі стосуються історії України, починаються добою прийняття Кримським ханством османського протекторату в 1475 році, аж до часу укладення Яського мирного договору 1792 року, як результат завершення війни (1787–1791 років) між Російською та Османською імперіями. У тому числі великий масив архівних документів, які відображають події стосовно Кримської війни 1854–1856 років, також можуть бути досліджені в контексті історії України⁶. Зазначимо, що ці документи, написані османсько-турецькою мовою з використанням арабської графіки, зберігаються в різноманітних фондах названого архіву: “Hatt-ı Hümayûn” (документи, що виходили із султанської канцелярії), “Eyâlet-i Mümtaze” (документи з провінцій з певною автономією), “Düvel-i Esnebiyye” (документи дипломатичного змісту), “Kırım Hanlığı Kalemî” (документи з канцелярії Кримського ханства), “Hotun Nazinesi” (документи, що стосуються Хотина), “Kamenice Nazinesi”

⁵ Халимоненко Г. І. Історія турецької літератури: Türk Edebiyatı Tarihi. – К., 2009. – С. 25.

⁶ Туранли Ф. Кримська війна у 1854–1856 роках: передісторія, дипломатія, документи // Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики: (Пам’яті Омеляна Прицака) / Відп. ред. В. В. Лучик. – К.: ВПЦ НАУКМА, 2010. – С. 202–210; Туранли Ф. Г. “Східне питання”: причини та наслідки Кримської війни (1854–1856 рр.) в турецькій історіографії // Східний світ. – К., 2011. – № 4. – С. 47–54.

(документи, що стосуються Кам'янця), “Kefe Mukataasi” (документи фінансово-розрахункового характеру з Кафи), “Azak Nazipesi” (документи, що стосуються Азова) та інші.

Що ж до методології аналізу згаданих документів, зокрема інтерпретації змісту відповідних текстів, то варто наголосити, що, на відміну від арабської, в османсько-турецькій мові не потребувалося використання відповідних діакритичних знаків. Хоча в цій мові і вживалося (та навіть зараз існує) багато арабських слів, з метою полегшення написання і читання текстів цією мовою використовувалися прості форми арабської графіки, наприклад “Rik’a” (остання була у свій час поширеною графічною формою, вживаною в регулярному офіційному листуванні⁷). Доцільно зауважити, що відсутність у текстах відповідних діакритичних знаків наразі ускладнює, а інколи й унеможливає їхнє читання та адекватне розуміння їхнього змісту. Отже, для правильного читання та забезпечення адекватного перекладу згаданих архівних документів дослідник має на високому рівні володіти турецькою літературною мовою, а також на достатньому рівні – класичними мовами (арабською, перською, османсько-турецькою). Окрім того, бажано мати хоча б базові знання уйгурської, чагатайської і кримсько-татарської мов, що є складовими середньовічної писемної мови **тюркі** (Türkî, تۈركى). Звичайно ж, дослідницької робота із зазначеними текстами потребує певного рівня фаховості з палеографії⁸. Тобто, кажучи іншими словами, забезпечення подолання наявного лінгвістичного бар’єру є важливою передумовою для виявлення і класифікації писемних джерельних матеріалів, зокрема рукописних документів, а також для виконання адекватних перекладів відповідних текстів і для об’єктивної інтерпретації їхнього змісту⁹.

⁷ Туранли Ф. Османсько-тюркська палеографія у контексті розвитку писемності // *Магістеріум* (НаУКМА). Мовознавчі студії, 2009. – № 37. – С. 90–92.

⁸ Туранли Ферхад. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження / *Вісник Львівського університету*. – Серія філологічна. – Вип. 53. – Львів, 2011. – С. 55–65.

⁹ Туранли Ф. Методологічні проблеми дослідження османської історії // *Матеріали міжнародної наукової конференції “Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки”* (28–30 травня 2008 р.). Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – К.: Видавництво Аратта, 2009. – С. 269–281.

У цьому контексті предметом нашого дослідження є важливий архівний документ “Ферман турецького султана Ібрагіма очільнику буджацьких татар”¹⁰. Далі ми подаємо факсиміле повного тексту оригіналу цього документа, точний переклад його змісту українською та транслітерацію тексту латиницею (додатки 1, 2, 3). Цей документ був написаний османсько-турецькою мовою у стилі “Dîvân-î” (як документ султанської канцелярії) тогочасної турецької палеографії 1647 року; сам документ складається з дванадцяти рядків і зберігається в архіві музею Топкапи у Стамбулі¹¹. Названий указ султана був спричинений повідомленням, отриманим від візира Сіявуш-паші, намісника в Дніпровському регіоні в Україні (в Очакові), про те, що армія короля Польщі Владислава IV¹² спільно з військом українських козаків готувалася вирушити в похід по Чорному морю проти Османської імперії. Через це названий паша у своєму зверненні до султана просив допомогти йому посилити оборону Дніпровського регіону Османської імперії. У відповідь на це прохання султан Ібрагім I¹³ своїм розпорядженням наказує головнокомандувачу буджацьких татар¹⁴ у разі необхідності об’єднатися з військом

¹⁰ Bucak Tatarları Ümerasına, Sultan İbrahim Tarafından Gönderilen Ferman, TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), E. 0272; Ali Aktan, Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar, İstanbul, 1995, s. 204–205, 225 s., 42 tıpkıbasım vesika.

¹¹ Bucak Tatarları Ümerasına, Sultan İbrahim Tarafından Gönderilen Ferman, TSMA, E. 0272.

¹² Роки життя: 19.04.1595 – 20.05.1648, король Польщі в 1632–1648 рр.

¹³ Роки правління: 1640–1648.

¹⁴ Буджацькі татари (Bucak Tatarları) – тюрксько-татарський етнос, який мешкав на території Буджаку, тобто південної частини Бессарабії. Етніонім “буджацькі татари” простежується в писемних документах з того часу, коли в 1620-х роках провідник ногайських татар Мірза Кантемур почав володарювати на степових землях Буджаку, які обмежені на півдні Кілійським гирлом Дунаю, на заході – басейном нижньої течії річки Пруту, на сході – узбережжям Чорного моря, а на півночі – басейном нижньої течії річки Дністра. Після того як у XV та XVI століттях Буджацький край був відокремлений від Молдови, його було приєднано до Османської імперії, і до XIX століття він залишався під турецькою владою (İslam Ansiklopedisi, Bucak, Cilt II, Eskişehir / Türkiye 1997, s. 742–

зазначеного паші в єдину армію з метою забезпечення захисту інтересів своєї держави. Однак султан попередив своїх підлеглих не карати поляків, якщо з боку останніх не буде воєнних дій проти Османської імперії¹⁵. Отримані з цього документа відомості свідчать про характер відносин між Високою Портою і Річчю Посполитою, які були насправді нестійкими; отож існувала небезпека здійснення нападу польської армії разом з козацькими військовими загонами, які, очевидно, перебували у підпорядкуванні польського короля. Так, виявлені нами факти свідчать про посилення в середині XVII століття оборони території, прилеглої до північного узбережжя Чорного моря, зокрема ареалу Дніпровського регіону Османської імперії. Варто зазначити, що в цей час відбувається активізація відносин між Військом Запорозьким та Кримським улусом. Щодо цього питання важливою є інформація відомого кримськотатарського історика-літописця XVIII століття Гаджі Абдулгаффара ібн Гусейна Киримі, який у своїй книзі “Твердиня історії” (عُمدت التواریخ) зазначав про те, що в 1054 році Гіджри (10 березня 1644 – 27 лютого 1645 року) прибув до хана Кримського юрту Іслама Гірая III “сміливий як богатир козак на ім'я [Богдан] Хмельницький” (منلسکه نام بهادر قزاق). Метою цього візиту було попросити в хана допомоги та захисту. Згаданий правитель задовольнив прохання Богдана Хмельницького, надавши йому “звання гетьмана” (خطمانلیق پایسنی). Крім того, він призначив одного з визначних кримськотатарських командирів, а саме Аргина Тугай-бея, зреалізувати прийняте ханом рішення¹⁶. Результатом цієї історичної події стало здійснення впродовж кількох років низки переможних спільних воєнних походів проти “країн

747; Alper Başer, *Bucak Tatarları (1550–1700)*, Doktora Tezi, Danişman: Mustafa Eravcı. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar / Türkiye 2010 (xiv), 242 s.; Midhat Seretoğlu, *Osmanlı Tarih Lûğati*, İstanbul, 1986, s. 58; *Türk Ansiklopedisi*, Bucak, Cilt VIII, Ankara, 1976, s. 279.

¹⁵ Bucak Tatarları Ümerasına, Sultan İbrahim Tarafından Gönderilen Ferman, TSMA, E. 0272.

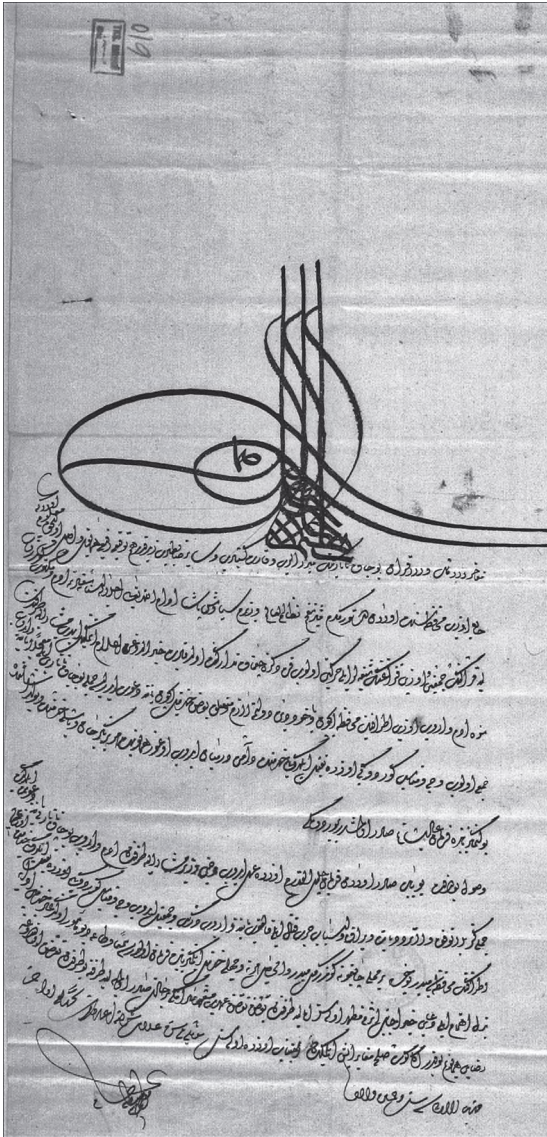
¹⁶ Kırımî Al-Hac Abdal-Kaffar, *Umdetü't Tevârih*, Türk Tarih Encümeni Mecmuası ilâvesi, Hazırlayan: Necib Âsım, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1343, s. 124–125.

кафирів” (ديار كفاره), тобто Московії та Речі Посполитої¹⁷. Цей факт свідчить про наявність політичних контактів між Богданом Хмельницьким та Ісламом Гіраєм III, які зумовили виникнення згодом військово-політичного союзу між козацько-гетьманською Україною та Кримським ханством. Дослідження дипломатичних зносин, що існували між Високою Портою, Кримським ханством та Українською козацькою державою в часи правління гетьмана Богдана Хмельницького, на основі джерелознавчого опрацювання пам’яток османсько-турецької писемності, як літописних джерел, так і архівних документів, є важливою передумовою поглибленого розуміння та адекватнішої оцінки дипломатичної місії українського гетьмана до Бахчисарая¹⁸ і Стамбула, а також обставин переговорів, які відбулися у столиці Високої Порти між посланцями Богдана Хмельницького та кримського хана з посадовцями уряду Османської імперії. Наслідком цих переговорів стало укладення в 1648 році військово-політичного союзу козацько-гетьманської України з Кримським ханством.

Підсумовуючи розгляд цього дослідження, слід наголосити, що застосування пропонованої нами методології уможливило здійснення ретельного дослідження османсько-турецьких рукописних документів. Отримані відомості, які містяться у вищезазначених писемних джерелах, сприяють об’єктивному висвітленню історії відносин між Османською імперією та Річчю Посполитою в середині XVIII ст., а також участі козацького війська у воєнних кампаніях короля Польщі. Окрім цього, підтверджується факт візиту Б. Хмельницького до Бахчисарая – можливо, ця подія відбулася в 1644 році, який став початком налагодження позитивних політичних відносин між Військом Запорозьким і Кримським улусом.

¹⁷ Стороженко І. С. Тугай-бей – побратим Богдана. Додаток. О. Акчокракли. Татарська поема Джан-Мухамеда // Козацтво. – № 1. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1993. – С. 3–18.

¹⁸ Туранли Ф. Г. Посольство гетьмана Б. Хмельницького до Багчесарая за даними літопису Сена’ї // Східні мови та літератури. – Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Випуск 4. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2000. – С. 71–75.

TSMA, E. 0272, Bucak Tatarları Ümerasına,
Sultan İbrahim Tarafından Gönderilen Ferman

Leh kralının ve Özi Kazağı'nın
Karadeniz'e çıkmaya hazırlandıklarını, Siyavuş Paşa'nın haber
vermesi üzerine, yardıma çağırıldıkları takdirde, sefere adam
göndermeleri için, Bucak Tatarları ümerasına,
Sultan İbrahim tarafından gönderilen ferman
Hicrî 1056 / Milâd 1647

Tuğra

Şah İbrahim bin Ahmed Han el-muzaffër dâima

1- Mefâhirü'l-emâsili ve'l-akrân, Bucak Tatarı'nın mirzaları ve
kart kişileri ve sâyir zabitleri-zîde kadrühüm tevkî-i refî-i hümâyûn
vâsıl olıcak malûm ola ki:

2- Hâlâ, Özi muhafazasında olan, düstûr-i mükerrrem, müşîr-i mü-
fahham, nizâmü'l-âlem, vezîrim Siyavuş Paşa edâme'llâhü teâlâ iclâ-
lehû – Âsitâne-i Saadetime âdem ve mektûb gönderüb

3- Leh kralının cem'iyyeti ve Özi Kazağı'nın şaykalar ile hareketi
olub, Karadeniz'e çıkmak tedârükünde oldukların haber aldığın ilâm
etmeğin, imdi müşârün-ileyh tarafından

4- sefere âdem varub, Özi etrafını muhafaza için, veyâhud dîn ve
devletime lâzım ve müteallik, bâzı hizmet için, yanına davet eder ise,
cümle Bucak Tatarı ile, muaccelen yanına varub

5- cem olub, vech u münâsib gördüğü üzere, tâyîn eylediği hid-
metde dâmen-i der-miyân edüb, uğur-î hümâyûnumda, her biriniz can
ve başla hizmet ve yoldaşlıkda

6- bulunmanız babında fermân-i âlî-şânım sâdır olmuşdur. Buyur-
dum ki:

7- vusul buldukda, bu bâbda sâdır olan fermân-i celîlü'l-kadrim
üzere amel edüb, dahî vezîr-i müşârün-ileyh tarafından âdem varub
Bucak Tatarını yanına davet eyledikde

8- cümleliz, bilâ-tevakkuf ve lâ-tereddüd yat ve yarak ve esbâb-ı
harb-i kıtal ile kalkub yanına varub, dernek ve cem'iyet edüb, vech
ü münâsib gördüğü üzere tâyîn eylediği hizmet, Özi

9- etrafının muhafazası mıdır? Yohsa bir mahalle çapguna gönder-
mek midir? Ve'l-hâsıl, her ne veçhile hizmet eylemeniz babında fer-
man olursa, sem'an ve tâaten deyû me'mûr olduğunuz hizmeti edaya

10- bezl-i ihtimam ile, duâ-yı hayr-i icâbet-eserime mazhar olasız.
Amma, Leh tarafında bâzı nakd-i ahdi müşîr, mâ-dâm ki, bir halet
sâdır olmaya, Leh tarafına bu tarafdandır taarruz olduğuna

11- rızâ-yi hümayûnum yokdur. Ana göre, sulha mugayir iş eylemekden ictinâb üzere olasız. Şöyle bilesin. Alâmet-i şerîfe îtimâd kılasız. Tahrîren fi evâhiri

12- cümâze'l-ûla, sene sitte ve hamsîn ve elf.

Ve-makâm-ı

Kostantmiyye

el-Mahrûse

Додаток 3

УКАЗ

Султана Ібрагіма [I], володаря Османської держави, головнокомандувачу Буджацьких татар: про готовність надати допомогу та вирушити в похід зі своїм військом. У зв'язку з повідомленням Сіявуша-паші про те, що король Польщі та Дніпровські козаки¹⁹ готуються до виходу в Чорне море.

ТУГРА²⁰

Повідомляю всіх мурз, достойних мужів, офіцерів Буджацьких татар, котрі заслуговують довіри та похвали:

- до мого Високого та щасливого палацу в Стамбулі прибув посланець від мого Дніпровського намісника, візира Сіявуша-паші¹⁴, з листом.

- Той повідомляє мене, що король Польщі зі своїм військом та Дніпровськими козаками готується до походу з виходом у Чорне море.

- Задля захисту Дніпровських земель²¹, а також в інтересах нашої держави [намісник] просить надати належну допомогу при потребі.

¹⁹ Йдеться про українських козаків.

²⁰ На початку документа каліграфічний, логотипного характеру знак, у якому містяться відомості з родоводу та титулування. Зміст тугри цього документа: “Я, Ібрагім-падишах, син Агмед-хана та завжди переможець!”. Про тугри кримських володарів докладно див.: Фаизов Сагид. Тугры крымского ханского двора XVII – начала XVIII ст. в протоколе и художественной структуре грамот ханов и принцев // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів–Київ–Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 1996. – С. 427–434.

²¹ Йдеться про українські землі.

- Будьте згуртованими, дружними, готовими в разі необхідності служити вірою і правдою за призначенням з усією відповідальністю.

- Головною підставою цьому є моє розпорядження.

Наказую:

- Коли отримаєте цей високий *ферман*²² і *прибуде до Буджацьких татар посланець згаданого паші, попросити допомоги та забезпечити виконання мого розпорядження, –*

- вирушити всім своїм військом із сильними, хоробрими вояками та об'єднатися з військом паші в єдину армію, служити за призначенням;

- захистити Дніпровські землі чи піти в похід по здобич заради добробуту країни. Але, якщо з боку Польщі не буде ніяких воєнних дій та зазіхань,

- я не маю наміру карати ляхів. Тому попереджаю: не чинити заходів, які б суперечили мирній угоді²³.

- Ви повинні бути вірними величі, високій честі та славі правителя Високої Порти.

- Гіджри 1056²⁴.

Місце написання ферману – м. Стамбул.

ЛІТЕРАТУРА

Aktan Ali, Osmanlı Paleografyası ve Siyasi Yazışmalar, İstanbul, 1995.

Başer Alper, Bucak Tatarları (1550–1700), Doktora Tezi, Danışman: Mustafa Eravcı. Ayfon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Afyonkarahisar / Türkiye 2010.

TSMA (Топкапі Сарayı Müzesi Arşivi), E. 0272, Bucak Tatarları Ümerasına, Sultan İbrahim Tarafından Gönderilen Ferman.

²² Указ султана “fermân-î âlî-şân, fermân-î pâdişâhu, fermân-î hümâyûn, fermân-î celîl-ül-kadr vs.”, який видавався в письмовій формі (Ferit Devellioglu, a.g.e., s. 260).

²³ Очевидно, йдеться про мирний договір, укладений у 1621 році між Османською імперією та королівством Річ Посполита. Ferhat Gardaşkanoglu [Turanlı], Osmanlı – Ukrayna münasebetleri, Tarih ve Medeniyet, Sayı: 13, İstanbul, 1995, s. 43–45.

²⁴ За християнським літочисленням – 1646 рік.

Devellioğlu Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Yayına Hazırlayan: Aydın Sami Güneçal, 11. Baskı, Ankara, 1993.

Ferhat Gardaşkanoglu [Turanlı], Osmanlı-Ukrayna münasebetleri, Tarih ve Medeniyet, Sayı: 13, İstanbul, 1995.

İslam Ansiklopedisi, Bucak, Cilt II, Eskişehir / Türkiye 1997.

Kırımî Al-Hac Abdal-Kaffar, Umdetü't Tevârih, Türk Tarih Encümeni Mecmuası ilâvesi, Hazırlayan: Necib Âsım, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1343.

Öztuna, Yılmaz, Büyük Osmanlı Tarihi, Osmanlı Devleti'nin Siyasî, Medenî, Kültür, Teşkilât ve San'at Tarihi, 10 Cild, Altıncı Cild, İstanbul, 1994.

Sarıncay, Yusuf, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, Üçüncü Baskı, İstanbul 2010.

Sertoğlu Midhat, Osmanlı Tarih Lûğeti, Düzeltilmiş ve İlaveli İkinci Baskı, İstanbul, 1986.

Togan, Ahmet Zeki Velidî, Tarihte Usûl, 4-üncü Baskı, İstanbul, 1985.

Türk Ansiklopedisi, Bucak, Cilt VIII, Ankara, 1976.

Ортайли Льбер. Основні напрями в османсько-турецькій історіографії // *Mapra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. *Studia in honorem Jaroslavi Daškevič septuagenario dedicata*. Львів – Київ – Нью-Йорк, 1996.

Стороженко І. С. Тугай-бей – побратим Богдана. Додаток. О. Акчокракли. Татарська поема Джан-Мухамеда // **Козацтво**. № 1. Дніпропетровськ, 1993.

Туранли Ф. Г. Посольство гетьмана Б. Хмельницького до Багчесараю за даними літопису Сена'ї // **Східні мови та літератури**. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Випуск 4. Київ, 2000.

Туранли Ф. Кримська війна у 1854–1856 роках: передісторія, дипломатія, документи // **Актуальні питання сходознавства, славістики, україністики: (Пам'яті Омеляна Пріцака)** / Відп. ред. В. В. Лучик. Київ, 2010.

Туранли Ф. Г. “Східне питання”: причини та наслідки Кримської війни (1854–1856 рр.) в турецькій історіографії // **Східний світ**. Київ, 2011. № 4.

Туранли Ф. Методологічні проблеми дослідження османської історії // **Матеріали міжнародної наукової конференції “Спадщина Омеляна Прицака і сучасні гуманітарні науки” (28–30 травня 2008 р.)**. Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. Київ, 2009.

Туранли Ф. Османсько-тюркська палеографія у контексті розвитку писемності // **Магістеріум (НаУКМА)**. Мовознавчі студії. № 37. Київ, 2009.

Туранли Ферхад. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження // **Вісник Львівського університету**. Серія філологічна. Вип. 53. Львів, 2011.

Фаизов Сагид. Тугры крымского ханского двора XVII – начала XVIII ст. в протоколе и художественной структуре грамот ханов и принцев // **Марра Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя**. Львів – Київ – Нью-Йорк, 1996.

Халимоненко Г. І. **Історія турецької літератури: Türk Edebiyatı Tarihi**. Київ, 2009.